

HORLAI GYÖRGYNÉ

NÉPIES PRÓZA A SZABADSÁGHARC BUKÁSA UTÁN (1849—1867)

Az irodalmi népiesség a XIX. század 40-es éveiben a líra és a verses epika területén remekműveket produkált (Petőfi, Arany), 49 után a népies műköltészet részben súlyos válsággal küzdött (elsősorban Aranynál), részben nagyot esett, hamissá, hazuggá vált (Petőfi utánczó). A népszínmű is — bár kisebb kilengésekkel — hasonló utat tett meg.

A népies próza csak a század végén, de főleg a XX. században bontakozott ki igazán. Ez a késői kibontakozás összefügg a modern magyar regény és novella általános elmaradásával (az elkésett és sajátos körülmények közt végbemenő kapitalizálódás következményeként) — a népi környezettel, alakokkal foglalkozó mű pedig még fokozottabban vonzza a patriarkális szemléletet, amely akadályozója a nagy kritikai realista koncepció megszületésének. Ahhoz, hogy a 40-es évek nagy népies virágzásából a próza kimaradt, az is hozzájárult, hogy a lírával és a verses epikával ellentétben a *realista* igényű, *modern* próza nem nyúlhatott mintáért a megfelelő népköltészeti műfajhoz: a nép vágyait, ábrándjait *irreális* szférában megvalósító népmeséhez. Az anekdota — részben szintén népi műfaj — nem lehetett forrása egy, a Petőfi népdalaival, a *János vitézzel*, a *Toldival* vetekedő prózának.

A népies — vagyis a paraszti étellel foglalkozó, paraszti, vagy annak vélt szemléletet, észjárását tükröző, részben a nép művészi eszközeivel élő — próza a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időben sem mutat fel nagy maradandó alkotásokat. Valami figyelmet mégis érdemel e korszak átlag irodalmának ez a területe, mert — ha torzítva, ha közvetve is — némi bepillantást enged a parasztság életébe, úr és paraszt viszonyába; mert összekötő kapocs a reformkor és a századvég, a XX. század parasztábrázolása között; folytat, de egyben lezár és megkezd egy korszakot; és végül, mert nincs irodalomtörténeti tanulságok híján egyfelől a romantikus, másfelől a kifejezetten népnevelő, népoktató szándékú, irányatos művek szemrevétele, valamint a módos paraszt, mint irodalmi hős útjának a követése.

Már a reformkorban megjelenik az a szemlélet- és ábrázolásmód, amely a parasztság lelkét fedezi fel, belső világa, erkölcsi érzéke fensőbbiségét hangsúlyozza; ez azonban nem egészében népies művekben, hanem más témájú, hangú regények részleteiben kap helyet (Gaál József művei, Fáy: *Bélték háza*, 1832, Nagy Ignác: *Magyar tiitkok*, 1844-45, Kúthy Lajos: *Hazai rejtelmek*, 1846); másrészt megindul egy oktató-, nevelő és erkölcsnemesítő célzatú prózairodalom, amely főleg magának a népnek, a parasztnak akar olvasmányt adni. Ez utóbbi rendkívül nagy területet ölel fel és részben nem is szépirodalmi jellegű, illetve nem egyszer csak a szépirodalom határáig jut el. (a „Népkönyv Kiadók” pályázati felhívása is híven mutatja ezt: „Készítenek apró népszerű elbeszélések... erkölcsi, hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek és érzelmek terjesztésére.” *Regélő Pesti Divattlap*, 1844. I. 557.), de ennek a produktuma Petőfi: *A nagyapa* (1847) és a *Fakó leány s pelegény* (1847) című elbeszélései és Arany: *Egy egyszerű beszélykéje* (1846) is.

A reformkori népies próza mindkét ágára az érdekegyesítés politikája, a nemzeti egységre való törekvés nyomja rá a bélyegét: a nép iránti érdeklődés, segítőkészség, de ugyan-

akkor a forradalmi változástól való félelem, próbálkozás ennek az elkerülésére, megelőzésére. Innen a nép erkölcsi értékeit feltáró, általában romantikus művekben az idilli, patriarkális, nem egyszer romantikus antikapitalista színezet; a nép oktatását, nevelését célzó vállalkozások pedig meg is írják, hogy céljuk a felsőbb és alsóbb osztályok közötti „bizodalmas kapocs” erősítése. (Vasárnapi Újság, Kolozsvár, 1834. ápr. 16.)

Megkezdődik a nép életének — elsősorban a romantikus, fantáziát megmozgató vidékek és foglalkozások — szociográfikus bemutatása (az alföldi láp, halászok, csikászok — Gaál József: *Hortobágyi éjszaka*, 1836. *Az úrji*, 1844, a hortobágyi pusztá Vahot emlékirataiban, 1843, a beszterci lápvidék — Kúthy: *Hazai rejtelmek*, 1846).

Eötvös regénye: *A falu jegyzője* (1845) az első és egyetlen prózai mű ebben a korszakban, amely — egy széles társadalmi körképen belül — reálisan festi a jobbágyság életét. Megmutatja ennek a rétegnek erkölcsi tisztaságát, anélkül, hogy romantikus színekkel fedné el nyomorúságát, és kiszolgáltatottságát, vagy a földesúri jószívűsége bízna rá sorsa enyhítését; határozott célkitűzése van művével, de egyrészt ez a célkitűzés messze túlmútat a parasztság művelésén, erkölcsnemesítésén, másrészt művészién van megjelenítve. Figyeljünk fel már itt arra, hogy Viola telkes, módosabb jobbágy, hogy Eötvös ettől a gyarapodó rétegtől várja az egész parasztság érdekeinek képviselését, felemelését; Violának és feleségének regénye a gazdag parasztleány — szegény lány tipikus története (v.ö.: Sötér István, *Eötvös József*, Bp, 1953).

*

A 49-es katasztrófa megváltoztatta az irodalmi népiesség útját is. A parasztság — felszabadítása ellenére — súlyos körülmények között élt. Az 1856-os cselédrendtartás pénz- és fogházbüntetésig, testi fenyítésig szabad kezét ad a földesurnak a béresek felett. Nyílt lázadások ugyan nem törnek ki az uradalmi cselédek között, de megsokasodnak a földesúri panaszok, „rossz magatartásuk” miatt. A betyárélet, a falusi szegénység együttérzése a betyárakkal, a korai kivándorlások is jelzik, hogy a falu menekülést, kiutat keres. (v.ö. *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában* (1849—1867. Szerk.: S. Sándor Pál, Bp. 1951.). A kor legelterjedtebb, magát népiesnek valló lírája az időtájt elégedett parasztgazdákat szólaltat meg, ünneplőruhás menyecskéket, szerelmük után epekedő juhászlegényeket és délceg huszárokat mutat be. A népszínmű, amely 49 előtt a társadalmi igazságtalanság elleni harc fegyvere, a nép méltó irodalmi és politikai helyéért küzdő művészet új műfaja volt, a hamis, hivalkodóan „népies” irányzat legjellegzetesebb formája lett.

A népies prózának — a lírával és a drámával ellentétben — nem voltak még jelentős hagyományai sem. A parasztság életének költői, romantikus bemutatása és a népoktató irodalom folytatódik 49 után, de az Eötvös-józsefi kritikai realista ábrázolás hosszú időre eltűnik irodalmunkból. A népies próza említett két formájának megvolt az alapja a 49 utáni években is: most is törődött az úr a paraszttal, most is javítani akart sorsán, mint a reformkorban, csak hogy a nemzeti egységre való törekvés perspektívája most nem a közeli nemzeti felszabadulás volt, hanem a közös nemzeti elnyomás szorításán való enyhítés, a nemzethalál fenyegető rémének elkerülése; most is ott volt a felsőbb osztályok jószándéka mögött a forradalomtól való félelem, sőt 48—49 eseményei ezt a félelmet még növelték, Ausztria magyarországi politikája pedig hazafiúi színezetet biztosított ennek a lényegében osztályérből származó aggálynak.

*

A nép belső életét középpontba állító próza a népköltésztől kap segítséget, mégpedig nem a megfelelő népköltészeti műfajtól, a prózai, epikus mesétől — mert hiszen az nem a lelki étellel, érzelmekkel foglalkozik elsősorban —, hanem a népdaltól és a népballedától.

Ez a népköltészeti hatás a tiszta és erős érzések, szenvedélyek rajzára, a nép igazságérzetének érvényesítésére ad alapot. De ugyanakkor — különösen, mivel a népköltészetten kívül a már kialakult és idilli tartalmakkal telítődött népies műdal és népszínmű is kölcsönzött motívumokat, eszközöket, a műfajilag kiforrotlanabb népies prózának — a paraszti élet rózsaszínre festéséhez is hozzájárul. (A ballada kivétel.) Ugyanegy népdaltémát dolgoz fel Jókai: A népdalok hőse (*Népvilág*, 1858), Abonyi: Egy népdal regéje (*Regék a pásztortűz mellett*, 1857) című elbeszélése, (később ugyanezt Gárdonyi is: Egy dal története — *Az én falum*, 1898); a téma minden szépsége, költőisége mellett, nem alkalmas a parasztság valódi életének feltárására.

Jókai *Népvilág* c. elbeszéléskötete (1858) bevezetőjében délibábos rónáról, vidám piros lánykákról, menyegzőről és úrnapi körmenetről beszél, a magyar népeletet „... a hervadatlan jó szív, a nemes könnyelműség, a fullánkitalan humor, az erőtetlen bánat, a leleményes furfang, a délceg legénykedés és a nyugodt nemzeti önhit” vonásaival jellemzi. Ennek az illuzórikus szemléletnek ellenére a Falu bolondjában megrázóan beszél el egy falusi szerelmi tragédiát, hogy bizonyítsa: a parasztkokat is elragadhatják érzelmei, ők is beleőrülhetnek a szerelembe, a szenvedély nem az urak privilégiuma. „Mások a költészetet az égben keresik, mi keressük azt a földön” — hirdeti a *Népvilág* bevezetőjének első mondata, tanuskodva arról, hogy a francia szalonregények nyomán járó irodalommal szemben a nép életének bemutatása valami naív realizmus-igényt is szolgál. A romantika egyik formája fordult itt szembe a másikkal, hiszen a „realizmus” mögött az az antirealista elképzelés húzódik meg, hogy az új világ életével szemben a falu az ősi romlatlanság és boldogság színtere, amiről csak példát lehet venni, de amin változtatni nem kell, sőt nem szabad. Vas Gereben is, a maga romantikus felfogását harcos antiromantikus formába öltözteti: „Alakjaim nem a selymes világból valók, hősiémet a leányért nem ugrattatom a Dunába, vagy nem állíthatunk elő egy bérkocsist, ki a bonyolódás kedvéért a legnehezebb pillanatban előugrik és a kisasszonyt a legközelebbi paphoz esketőre vigye — ismétlem, alakjaim nem abból a világból valók, hol esküsznek hirre, névre, becsültre, szentre, boldogságra, de ugyanazok annak idején olcsóbbért is megesküsznek — míg a falusi legény bevárja békén a sorsot, mely előkerget egy olyan valamit, amit a borzasfejű kritikusi bonyolódásnak mond, amelyen az én emberem szinte mint a városi hős meg is házasodik” (*Egy jalu, két bakter*). Eötvös: *Nővérek* (1857) című regényét is a szegény gazdagok — gazdag szegények idilli, romantikus elképzelése hatja át.

A népballadák motívumaival és ábrázolási eszközeivel már több jut be a prózába a nép valóságos életéből. Baksay Sándor is, aki programszerűen a népi élet szép és derűs oldalát akarta bemutatni egy múltba visszavetített tragikus, balladikus kisregényben jut művészilag a legmagasabbra (*Patak banya*, a 60-as évekből). Hőse egy egyszerű parasztasszony, aki a hite miatt tömlőcbe vetett férj helyett áll helyt, dolgozik, robotol férfimódra, a falu gyermekeit tanítja, túri az üldözéseket, a megaláztatásokat — kezében a protestáns templom kulcsával, amit ha átadna a katolikus földesúrnak, megmenthetné magát és övéit. De mikor gyermekeit is elszakítják tőle, megtörik, szinte önkívületben elmegy a földesúrhoz és odaadja a kulcsot. Hazatérése után a falu Júdásnak kiáltja, kötelet vetnek kisfia nyakába: az asszony ezzel a kötéllel felrohan a padlásra és felakasztja magát. Az alapgondolat itt is a nép érzelmi, erkölcsi erejének bizonyítása, de itt ezt az erőt és tisztaságot nem valami romantikus megkísértés, vagy kedves és ártatlan szerelmi történet teszi próbára, hanem az elnyomás és kiszolgáltatottság valóságos kálváriája. Ebben a balladikus történetben sikerül Baksaynak bemutatni múltba vetítve a paraszti élet kemény realitását és a paraszti lelket fenntartó és edző dacot és ellenállást is.

Valóságos népballada témákat dolgoz fel majd később a 70-es 80-as években Abonyi Lajos (*Szegény Szücs Marcsa*, *A Sári bíró leánya*, *Parasztdráma*, *Szegény Balaton Andrásné — Fonó krónikája*, 1872, *Magduska öröksége*, 1887, *A „pénzes molnár” románca*, 1889.); Mikszáth: *A jó patócok* és a *Tót atyjai* (1882) néhány történetében a népballada eszközeivel,

különös sodrásával, ritmusával bontja ki egy-egy paraszti lélek és élet titkát ; a XX. században pedig Tömörkény írásain érezhető a népballada inspirációja.

A durva, együgyű, komikus paraszttal szemben a mélyen érző, tiszta erkölcsű paraszt, a reformkorban jelent meg a prózairodalomban, magával hozva egy patriarkális, idilli szemléletet (Fáy: *Béltékny házban* például Szőke Pista és Erzsike sorsa az urak könnyelműségén és a parasztnak nemeslelkűségén kívül azt a gondolatot is sugallja, hogy a paraszt maradjon meg a maga világában, ne vágyjon többre, másra); és bár éles, sőt ríktó színekkel mutatta be ez az irodalom a parasztnak kiszolgáltatottságát, a megoldást reformokban vagy a földesúri jószívűségben (Cecilia jobbágyparadicsoma Kuthynál) kereste. A szabadságharc bukása után a nemességet a nemzeti lét bizonytalansága is ösztönözte arra, hogy a nép felé forduljon, a patriarkális szemlélet pedig csak tápot kapott az idegen elnyomással szövetségben fellépő kapitalizálódás elleni tiltakozásban, Jókai, Vas Gereben, Eötvös már fel sem vetik a paraszti élet sötét oldalát (Baksaynál elkezdődik egy komorabb színeket használó balladés ábrázolás). Viszont a reformkorhoz képest finomabbá, költőibbé, elmélyültebbé válik a lélekrajz (Jókai: *Falu bolondja*, Baksay: *Patak banya*). Annak az irodalmi törekvésnek volt ez is a része, amely a súlyos és komor valósággal szemben vigaszt, erőért fordult, ahova tudott: a régi magyar, főleg köznemesi világba és a néphez. (A kettő közötti határ ebben a korszakban elmosódik: Jókai: *Népvilág* című elbeszélés-kötetének nagyobb része a vidéki köznemesség életéből meríti tárgyát. Elég vékonyan csörgedezik az efajta parasztábrázolás a prózairodalomban — a költészet és a népszínmű, ennek az igazi területe — majd Gárdonyival, Tömörkénynyel, Mórával ömlik bele a magyar regény és novellairodalom áramába.)

*

Sokkal nagyobb számban van képviselve, valóságos divatja van a népies próza másik ágának, a népnevelő prózának. A nép felemelése és kordában tartása kettős feladatának akartak vele most is eleget tenni: „A gőzzel olthatok életet, de okosul alkalmazva hajthatok gépet is hasznosan. Következésképpen azon modorban, mellyel a népet vesztetremre izgathatom, miért ne indíthatnám javamra... Az alvó oroszlának álmait meg kell édesítenünk éppen népies iratok által” — olvassuk egy korabeli cikkben. (Atádi Vilmos: *Népies iratokról. Budapesti Viszhang*, 1854. 2—3.) Ez az irodalom — miután a parasztságra akart hatni, nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a falu reális problémáit. Így, középpontjába került a gazdag paraszt — szegény paraszt viszony, de képet ad a parasztság életkörülményeinek más részletéről is. Eötvös, régi illúziójában csak megerősödve, a gazdag paraszt és a falusi szegénység összefogását hirdeti.

Vas Gerebennél is nagy szerepe van a gazdag paraszt — szegény paraszt szerelemnek, ami természetesen házassággal végződik. Hogy a történetek minél hasznosabbak legyenek, ezt a problémát rendszerint összeköti egy másikkal. Mihály gulyás a lopásról szokik le, miközben vejévé fogadja a szegény „kocagyereket”, és „ne bánts a másét” felkiáltással meghal (Kocagyerek. *Parlagi képek* 1851. Először a *Pesti Divatlap* 1847-ben jelent meg); Pál István mindig káromkodó gazdag paraszt nem akarja hozzáadni lányát a „koldus zsellérmaradékhoz”, végül azonban megjavul, leszokik a káromkodásról és beleegyezik a házasságba. (*Az út melletti kereszt*)

Vas Gereben még munkásságának ezzel a részével is a szépirodalom keretén belül marad: nem lehet ugyanezt elmondani Szabó Imre katolikus püspök „életművéről”. A *zsellér leány* c. népies elbeszélése (Pest, 1850. Jó és olcsó könyvkiadó társulat) a jó és istenfélő Szőke Márton zsellér szerencséséről számol be életét két jellemzően kiválasztott mozzanat köré sűrítve. Az egyik: hogyan kap házat a földesúrtól hűséges szolgálatáért és anyja iránti szeretetéért a zsellér. A másik: hogyan veszi el a szegény zsellér lányát a gazdag parasztiú, Csikar János. Szabó Imre buzgó híve a parasztnak közti egyenlőségnek. A gazdag

paraszt—szegényparaszt házasságban látja a szociális problémák megoldását, ellene van annak, hogy a paraszt kitörjön a régi életformák közül. Elítéli az öreg Csikart, amiért urat akart neveltetni a fiából, s helyesli, hogy János visszatér a földhöz, és szegény zsellérlányt vesz feleségül.

Garay Alajos, katolikus lelkész *Falusi élet* című kétkötetes elbeszélésgyűjteménye (Pest, 1856) a falu életének egy sor reális problémájával foglalkozik. A pusztai cselédek életének, lakásának olyan pontos és hiteles leírását adja, ami Illyés Gyula *Puszták népe* című művének hasonló részleteit juttatja eszünkbe. (Egyébként is Illyés vidékéről, Rácegresről, Pálfáról ír.)

„Ritka dolog, ha cseléd ember jobb sorsa vergődik; szegényen születik, szegényen él; szegényen hal meg. Még a koporsó is, melybe fektetik, korhadt, szúette deszkából kerül ki! Ki fejtje meg ennek okát? — Maga a pusztai élet. Lássuk.

Nagy szennyfolt az illetőkön, hogy a pusztai népet közönségesen az úgynevezett „fecske rak” vagyis sártapasztékos kunyhókba, vagy éppen „putriba” rekesztik. Miféle csudabogár az a putri? Kérded k. olvasó. Elmondom. Egy földbevált hosszanfutó négyszög verem, melyet nád- vagy zsuppal tetőznek és ott, hol a homlokkal volna, egy lyuk hagyatik, melyet aztán ablaknak neveznek, már csak azért is, mert üvegtáblácskák fődik. A bejárás konyha szokott lenni, egy hatalmas füstgyár; a benyíló a lakszoba, a nevezett földszinti ablakkal; így legalább a gyermek nem esik ki rajta, nem szegi nyakát. Ennek is megvan a maga jó oldala.” . . . „Négy család egy szoba térre szorítva, hozzá még földalatt. Ha már a testnek ép erőben tartásával az egészséggel nem is törődnek az illetők, pedig kellene, mert ez egyike a legfőbb életkellékeknek, az emberre magára nézve mondhatlanul kedves és üdvös, a gazdának hasznos mód felett. . . beteg cselédnek a dolga, megaztán: „ha az ember satnya, marad a munka!” tartja a közmondás, legalább az erkölcsi életet vennék tekintetbe!” . . . „az ablaki sarkot az öregbéres foglalja el, ki magának itt is elsőséget követel és úgy látszik, jobb is valamivel holmija, mint a többié. A nyoszolya duzzadtabb az ágyneműtől, az ágy feletti fogas csinosabb, tarkább, mázosabb tálakat és tányérokat tartalmaz, a kobakok öblösebbek, de még az öreg szűr is ott a sarokban cifrább, sújtásosabb. — Az átellenes felekezet már szegényebb; az ajtó s kemence melletti pedig, elsatnyúlt ringy-rongy holmija. A mestergerendát egy szegletes duc istápolja, fogas féle szegekkel ellátva, hová aztán a fehér-cseléd aggatja nélkülözött ruhaneműjét.”

A nyomorért — amint látjuk — a gazdagokat, az „illetőket” tartja felelősnek, de tőlük várja a segítséget is. Az egész munkának van valami szociográfikus jellege. Az egyik fejezet: mezőszél belélete, 62 ház lakóit jellemzi röviden, így adva képet a község összetételéről. Általában a néphez közelebb élő lelkész népismerete sokkal konkrétabb, mint Szabó Imre püspöké volt: a bűnök között például szerepeltet olyan hiteles falusi helyzetet is, hogy az após szemet vet menyére. De azért a keresztény erkölcs három „halálörvényének” mégis a csárdát, a fonóházat és a magánlegeltetést (a tilosban való legeltetést) tartja, ami alkalmat ad a fiataloknak az együttlétre, a különböző fajta erkölcszetelenségre. Egy tragikus, patetikus gyilkossági történetet ad elő csak azért, hogy a magánlegeltetés szörnyű következményeit bemutassa.

Táncsics *Bordás Elekjét* (1858) az egyik korabeli kritika erősen kiemelte a „népirodalom” zöméből, dicsérve benne a „gőgös leereszkedés”, a „tudálékosság” hiányát, egyszerű, világos előadásmodorát (*Szépirodalmi Közöny*, 1858. június 10). Valóban a „gyalogárendás” élettörténetének vannak egyenítő, hitlesítő vonásai, amelyek megkülönböztetik az általános sémától; nem a földesúr, sem az istenfélő, felsőbbésgitisztelő életmód jutalmaképp ráköszöntő szerencse emeli fel, hanem saját akaratereje, szorgalma és esze. Ebbe, a kissé naturalista jellegű életrajzba beoltott gazdasági tanácsadás irányvonala is józan és értelmes: nevetségessé teszi például azokat a tudálékos szakkönyveket, amelyek „tudományos” alapra akarják helyzetetni a gazdákkal a földművelést, vegytani stb. képzettséget követelve meg

tőlük. — Táncsics is a módos paraszti ideált tűzi a nép elé, a saját birtokú, cselédeivel patriarkálisan élő, okosan gazdálkodó parasztét.

A szorosan vett népirodalom esztétikai értékéről közvetve már eddig is fogalmat nyerhettünk. Mégis érdemes egy futó pillantást vetni ebből a szempontból Boross Mihály két „művére”. Az egyik (*Magyar Ferenc — tanácsadó falusi gazda, milyennek kell lenni a földművesnek*, Pest, 1857), amint az előszó evvel eldicsekszik Rothe, porosz királyi gazdasági tanácsos könyvének átdolgozása. A „népies irányregény” úgy indul, hogy Magyar Ferenc örömkönnnyekkel a szemében felvilágosítja szomszédait a jó gazdálkodásról, a trágyázásról, a burgonyabetegségekről, a lentermelésről, Az erkölcsi kérdések egy részét a jóságos földesszasszonynak, volt jobbágyi anyjának engedi át, aki például az *egyszerűségből* tart parasztjainak egy kis leckét. Ugyancsak az erkölcsi nevelést célozza Magyar Ferenc naplójába való betekintés, amelyben táblázat van az „erkölcsi fő kötelességekből”, azonkívül egy sor „aranymondatt”. Ilyenek például:

Aranykönyv a szent biblia
Gyémánt darab minden sora.

Ez képviseli a poézist, valamint a fejezetek élén álló versikék. Lássuk az egyiket:

Ha gazdag aratást kíván a földműves,
Nem elég, hogy munkás, szorgalmas és szemes.
Mert trágya munkája legelső kelléke,
E nélkül hiába hull arcverejtéke.

De van ennek a regénynek egy „magánéleti szála” is: Széchenyi cenki uradalmába tanulmányútra induló Pató György a temető mellett összetalálkozik Jucikával, a mintagazda lányával és Boross Mihály, aki eddig a burgonyabetegségekről, a trágyázásról, esetleg a nőgyesületről vagy a keresztény családi életéről értekezett, egész váratlanul ezzel a merész és romantikus fordulattal lepi meg olvasóit: „... mint két terhes felleg csattant össze ajakuk”.

Boross Mihály másik „irányregénye”, *A falu bírója* (Pest, 1858) már egyenesen szerelmi regény. A szerző a könyv végén — minden félreértés elkerülése és a nagyobb nevelőerő végett — így mutat rá még egyszer a tanulságra: „Zakál József ifjabb éveiben könnyelmű, kicsapongó élete miatt a község cégére volt, s Istenbeni bizalom s egy erényes nő szerelme által azon község koszorúja lett.”

De Zakál József története össze van kapcsolva a községével: a „bonyodalom” ugyanis abból áll, hogy a fiatal bíró titkos leveleket kap szerelmesétől, a lelkész lányától, amelyben az értesíti őt a lelkész kívánságai felől, és a bíró rendre megvalósítja azokat (óvoda, biztositás, községi könyvtár stb.). Így születik meg a másik nagy tanulság, amit a szerző szintén nem hagy összefoglalás és kiemelés nélkül: „... élőképben látjuk, hogy egy erélyes bíró és előljáróság mivé teremtheti a községet”.

A népirodalom körül zajló viták felszínre hozták a műfajnak, a gesztusnak, a paraszthoz lehajló úr gesztusának alapproblémáját: azt ti., hogy az úr nem ismeri a parasztot, akit — jószándéktól, hazafiúi érzéstől vezetve — tanítani, nevelni, felemelni akar, hogy az irodalommal nem lehet megoldani társadalmi kérdéseket, nem lehet áthidalni a társadalmi ellentéteket. A legfontosabb ugyanis, ami ezekből a vitákból kiderül, az volt, hogy a népirodalom nem jutott el a néphez. A *Pesti Napló* 1854-es évfolyamában vita zajlik le erről a kérdéstről. Az egyik cikkíró nyíltan megírja, hogy a szerzők nem ismerik a népet, vagy túlbecsülik vagy alábecsülik műveltségét, tudását; a parasztok nem akarnak könyv szerint gazdálkodni, mert ezek a könyvek a hazai körülményeket figyelmen kívül hagyva veszik át a külföldi tapasztalatokat (Garády: *A népirodalomhoz, Pesti Napló*, 1854. július 29.). A másik védel-

mébe veszi ezt az irodalmat, — bár sokkal kevésbé konkrétan, mint ahogy az előző támadta; nem tartja reménytelennek a nép és a műveltek közötti bizalom kialakulását (Vámossy Mihály: *Népnevelés, Pesti Napló*, 1854. augusztus 20.). Táncsics *Bordács Elekje* is beszél arról, hogy nem a földművesek olvassák a nekik szánt lapokat, Táncsics könyvéről szóló egyik ismertetés (*Szépirodalmi Közlöny*, 1858. július 10.) szintén megállapítja, hogy a nép még mindig szellemi táplálék híján van, mert a népirodalom a falusi középosztályt, értelmiséget tartja szem előtt. Salamon Ferenc—Csengery—Kemény: *Magyar nép könyvéről írt bírálatában* (1856, *Tanulmányok*) ki is fejt, hogy népen tulajdonképpen a nagyközönséget érti és nem a „legalsó osztályt”, ő a színvonal biztosítékának tartja, hogy nem a „legműveletlenebbeket” veszik mértékül. (Láttuk már, hogy nép és falusi középosztály fogalma mennyire összerosódott.) Eötvös a műfaj bökkenőjét az irodalom oldaláról veti fel: művészi szempontból kárhozzatja a népirodalom erőltettségét, mesterkélttségét. Ez az előadásmodor — írja — a művelt olvasóközönségnek okoz élvezetet, de a nép, akárcsak a gyerekek, nem tiszteli, de nem is érti jobban azt a nevelőjét, aki mindenáron vele egy színvonalon akar állni. (*Nővérek*, 1856. I. köt. 8. fejezet). Ennyi kárhozzatás, kudarcba valló értékelés után hadd álljon itt egy lelkes dicséret is, Benedek Elek nagy szeretettel emlékszik vissza a család agyonolvasott könyvére, Mayer István 1859-es kalendáriumára és Boross Mihály könyveire (Benedek: *Édes anyajövedem*, Bp. 1920.). Csakhogy ez a meleg visszaemlékezés is az előzőket erősíti meg, hiszen Benedek Elek családjáé gazdag, művelt, hivatalos viselő parasztcsalád volt, nem az a réteg, amelyet ezek az irodalmi termékek nevelni, oktatni véltek. A népirodalom a maga naív, primitív, szájbarágós irányzatosságával nem érte el pillanatnyi célját, de kiesett az irodalom történetéből is. Burjánzásával és bukásával példázva, hogy nincs színvonaltalan, de hasznos irodalom, hogy az irodalom hatékonyságának, nevelő hatásának alapvető kritériuma: a művésziesség.

*

A népirodalom eddig szemügyre vett területén a módos paraszt példakép, „pozitív hős” volt. A gazdag paraszt ideálként feltüntetett alakjáról azonban hamarosan kiderül, hogy nem is olyan jámbor és veszélytelen, mint amilyennek gondolták, kiderül, hogy a gazdagodás megváltoztatja a paraszt jellemét, teljesen kivetkőzteti a jobbágyi alázatból, de kicsit emberi formájából is. Így kerül az irodalomba a gazdag és józan életű paraszttal szinte egy időben a gazdag, gögös, kegyetlen, tragikus sorsú paraszt.

Az egyik népies regény korabeli bírálatá (Szegfi: *A harmadik szomszéd, Hölgyjutár*, 1857. 91—92. Kövér Lajos) a mű erkölcsi alapeszméjét „a nagyravágyás, a gazdagodási vágy kórságában” jelöli meg. Kifejtí azt is, hogy mi tette ezt az alapeszmét olyan aktuálissá: „Jelen korszakunk uralkodó eszméjének ipar- és munkásságnak nincs nagyobb ellensége, mint . . . e nemes cél balfölfogásából eredhető önbálványozás.” Valóban az elbukó paraszti alakok példájával a kapitalizálódás veszélyére akarta az efajta irodalom a figyelmet felhívni, a regényhős rossz példáján keresztül a vagyonosodással együttjáró erkölcsi süllyedés ellen emelte fel szavát.

Miért fordult az irodalom a paraszti kapitalizálódás témája felé? Feudálkapitalista ország voltunk, a kapitalizálódásnak ez a formája állt előtérben; a földbirtokos réteg is megmaradt vezető osztálynak, és riadt idegenkedéssel figyelte a régi jobbágytípustól olyannyira különböző, feltörő gazdagodó parasztot. Az írók egy részénél a tudatos szándék éppen a kapitalizmus védelme volt, ezért akarták „kinövéseit” nyesegetni, de végső fokon, sokszor egészen közvetett formában, a patriarkális szemlélet maradványa diktálta ezeknek a regényeknek a tendenciáját: a régi paraszti sorból kitörő gazda elítélését, a jámbor módon gyarapodó paraszt példaképek állítását. Ez az osztályfélelemből, patriarkális illúziókból táplálkozó beállítás azonban egyáltalán nem egyértelmű: részben haladás ellenes, hiszen lényegében a feudalizmus oldaláról bírálja a kapitalizmust, a földbirtokos — tegyük hozzá, a nem egy-

szer elszegényedő, tönkremenő földbirtokos — szemével nézi a szerencséskezű, tollasodó a jobbágyalázatot tökéletesen levetkőző parasztot ; ugyanakkor azonban ez az idegenkedés, ellenszenv egybeesik a polgárosodás „hőseinek” reális kritikájával. Naiv kritika ez, a kapitalizmustól el akarja választani annak legszorosabb velejáróját, az emberi züllést, becületet, tisztességes kapitalistát rajzol meg mintaképpül — nem véletlenül sikerülnek olyan vértelenre ezek az alakok —, viszont az osztályérdek és félelmek látszóje alkalmas volt polgárosodó, urasodó paraszt elembertelenedésének hiteles bemutatására.

Ezeknek a regényhősöknek a bukását pátosz, tragikum kíséri, szatirikus vonások ritkán vegyülnek az ábrázolásba. A kapitalizálódás, különösen annak falusi formája ekkor még lényegében haladó volt, a gazdag paraszt — szegényparaszt ellentét kisebb volt az egész parasztság és a földesúr ellentétéénél, ezeknek a nagyravágyó paraszti kapitalistáknak az esetében valóban nagy erő és tehetség, mégpedig népi erő és tehetség roszbafordulásának, züllésének vagyunk a tanui — ezért érdemlik meg a nagyság, a romantikus pátosz és a tragikum árnyalatait. Emlékeztetnek ezek az alakok Gorkij paraszti származású kereskedő hőseire, akiknél a kapzsiság és kegyetlenség mellett szintén mindig érezhető még a paraszti ész, tehetség és erő is ; akik-től az író nem tagadta meg teljesen a rokonszenvet, az elismerést és bukásukban — a szükség-szerűség hangsúlyozása mellett — a részvétet.

Eötvös: *A molnár leánya* c. novellájának (1854) öreg molnára már nem jámbor példamutató, szegényeket gyámloló, jómodú paraszt, hanem gögös, kiméletlen, szerelmet, életet púszító falusi „arisztokrata”. Bűnhődése, mint a többi efajta regényhőse is, (patetikus, tragikus jellegű).

A korabeli népirodalomból kiemelkedik Gyulai Pál *Varju István* c. elbeszélése először megjelent a *Magyar nép könyvében*, (1854), egy gazdag, büszke és kegyetlen parasztember bűnhődésének és megjavulásának története. Varjú István elkergeti és kitagadja fiát, Miskát, amiért az a szegény szűcsmester lányát, Erzsit akarja feleségül venni, maga pedig elveszi a fiának szánt cifra Szűcs Marcát. Esküvője napján guta-ütést kap, megnémul, betegen és kiszolgáltatottan él az új „család” körében. Egyedül a Szűcséknél szolgáló Erzsi jó hozzá. Végül megérkezik a megváltás az elkergetett fiú személyében, aki most már atyai áldás mellett ünnepelheti meg Erzsivel a lakodalmat.

Gyulai Varjú Istvánja nem közönséges figura, erőteljes egyéniség, szavainak pátosza végletes szenvedélyre vall : „Csak menj, csak rajta, kutyámat megverem, s kezemet nyalja, lovamat elkinzom s hozzám nyerít, szolgálmat összeszidom és áldázkodik, fiamat boldoggá akarom tenni, s kezét emel rám. Csak menj, csak rajta ! Elmegyek én is a város végére, kiválasztom a legrongyosabb koldusgyereket ; fölnevelem s mindenemet nekihagyom. Leg-alább, ha nem szeret, megbecsül, ha bosszant, nem hagy el öregségemre, ha elhagy, nem véremből való vér, kiért győtrődjem, csak menj, csak rajta !” A középkori kényúr szájába is illő romantikus dikció mögött új tartalom izzik : embertelen, paraszti voltában különösen erőteljes és nyers, teljes behódolást követelő hatalomvágy és gög. Ugyanakkor már az apai fájdalom és csalódás hangja is kiérzik szavaiból. Ugyanígy vannak szálnalmat gerjesztő árnyalatai azoknak a szatirikus jeleneteknek, ahol az öreg Varjú, mint vőlegény ügyetlenkedik Szűcsék házában, ahol az ő portáját díszítik, uriasítják, és ő maga egyre idegenebbül saját otthonában alszik kint a lócán. A végrendelkezési jelenetet pedig a következő lírai aláfestéssel kíséri az író : „Szegény bohó öreg, hiába erőlködöl, rosszatad érzed. Haldoklól már te ; temetnek már téged, künn ama sírásban és nevetésben halotti éneked zendül : temetéseden sír érted az, kit gyűlölsz, koporsód mellett nevet, kit szeretsz.” (ti. Erzsi, illetve Marcsa).

A betegség, a bűnhődés idején már megindítóan sajnálatra méltó Varjú. Ott fekszik ez az eddig olyan féktelen, hatalmas ember tehetetlenül, félénken, kiszolgáltatva az őt semmibevevő, kihasználó embereknek. A befejezés megadja ugyan a feloldozást, de Varjú István boldogságába is összetörtség, fájdalom vegyül.

Varjú Istvánhoz hasonlóan a hatalomvágyba elbukó paraszt a hőse Szegfi Mór: *A harmadik szomszéd* c. népies regényének (1857) is. Szegfinek, a somogy megyei szegény falusi zsidócsalád fiának pályájából két mozzanatot tart Vadnay megjegyzésre méltónak: azt, hogy Szegfi volt az első zsidó miniszteri fogalmazó (a Szegedre menekülő kormány nevezte ki a szabadságharc idején) „és hogy a maga idejében írt egy érdekes népéleti regényt, melyet még ma is kedvtelve olvashatna el a szépirodalom kedvelője, ha esetleg kezébe kerülne.” (Vadnay Károly: *Az első zsidó miniszteri fogalmazó*, 1896. *Irodalmi emlékek.*) Hozzátehetjük, hogy még ma is — természetesen elsősorban a kor átlagirodalmához mérve — a felfedezés meglepetését és örömét adja ez a könyv.

Szegfinek nem *A harmadik szomszéd* volt az első népies próbálkozása. Az előzmények közül kiemelkedik a *Napam asszony* c. elbeszélés (*Kis bajok, nagy gondok*, 1856), amely már a gazdag paraszt—szegényparaszt ellentétre épült, de míg ennek a problémának sablonos megoldása a jóság jutalmaként való meggazdagodás, itt — azt mindhatnók — a jóság jutalmaként való elszegényedés adja meg a kibontakozást, a gazdag parasztleány és a szegény halászleány házasságának a boldogságát.

A harmadik szomszéd c. regényben Kupec Mihály végzetes és elkerülhetetlen bukását kísérjük nyomon. Első megjelenésekor gazdag és gögös parasztember nemzeti Sztupa Mihály uram, aki kapzsiságában családját is kiharcolja, aki feleségének „rongyos nemzetségét” veti szemére, lányát a gazdag, de igen kétes becsületű molnár fiának akarja „tulokként eladni”. Nagytermészetű, indulatos, szenvedélyes ember. A regény visszatérő motívuma a többi embertől távol álló, magános férfi „álmódzása”, a hatalmaskodásnak, az emberek lebírázásának, a bosszúnak egyre féktelenebb és vadabb képzelgésai, amelyek Szaltikov-Scsedrin iszonyú Juduskájának jobbágynyúzó „ábrándjaival” rokonok. Kupec Mihály azzal hívja ki maga ellen a sorsot és az tetőzi be végzetét, hogy összeütközésbe kerül a „harmadik szomszédal”, a becsületesen, csendes szorgalommal gyarapodó jámbor és józan Pozsárral. Pozsár a regény társadalmi tendenciája, de a lélektan törvényei szerint is „ősi” ellensége. A lelki válság, ami ezt a vére menő konfliktust kíséri, nem közönséges és nem kisszerű: a társadalommal, az emberekkel, az egész világgal kerül szembe Kupec Mihály. Embergyűlölettel eltelve, örvöngve vágta a sötét éjszakában: „... úgy tetszik neki, mintha ő nem is olyan teremtés volna, mint a többi. Neki egészen más rendeltetése van e földön, mint a többi embereknek! Az ő rendeltetése megbosszulni magát Pozsár Józsefen”. Másutt: „... oh, mint szeretne volna ő is így beszáguldozni az egész világot, és mindenütt maga elé küldeni azt a vadul üvöltő szelet, hogy seperje el útjából az embereket, azt a gonosz, elkárhozott fajzatot, mely neki mindenütt útjában áll, hogy végre nem hajthatja, amit szándékol.”

Érdekesen jellemzi az író Kupecnek társadalmon kívülkerülését egy különös emberhez, Puczér Csicsához való viszonyán keresztül. Puczér Csicsa a falu alvilágához tartozik; a katonaságtól rablott holmikkal jön haza, ez az alapja egzisztenciájának. Valami ehhez hasonló létalapnak tekinti az író a kupeckedésből szerzett vagyon is — így kapcsolja össze a két embert. Kupec a regény elején egyszerűen levegőnek nézi Puczért; később bosszúvágyának és embergyűlöletének zaklatott hangulatában már fél tőle, mert a csavargó megjelenését mindig a kísértetiesség, a végzetszerűség légtövére kíséri; de a félelemben egyre több vonzalom vegyül, egyre közelebb érzi magát hozzá és távolabb például a marosdi rokonok vidám, békés, munkás életétől, amelybe még kezdetben olyan jól beletalálta magát; végül Puczér teljes hatalmat nyer felette.

A bosszúterv, a lopás és gyűjtogatás végrehajtása után még egyszer fellobban Kupec Mihály önérzete és életeréje („oly jól érezte magát, mintha most vált volna a szegény tót legényből a gazdag Sztupa Mihállyá”), hogy aztán rövid, kapkodó, szinte öntudatlan ellenállás után átadja magát a fásult tehetetlenségnek. Pozsár megdicsőülése már nem is érdekli, úgy érzi, hogy „ő nem tartozik az emberek közé”. Az öreg Galambos, (aki Puczér Csicsa ellenpólusa és a becsületesség szellemét képviseli a történetben kissé halványan és bölcsel-

kedve, sőt nem egyszer már ellenszenves módon malasztosan) megkéri a Pozsár fiú részére Kupec lányának kezét és Kupec beleegyezik a házasságba, önállóságát veszítve, Galambos előző esti szavait ismételve. Mikor az öreg arra biztatja, hogy igyekezzen mindent elfelejteni, ilyen gyámoltalanul, eseten válaszol: „Nem is gondolok én semmit. Nagy pusztaság van a fejemben, csak a szívem ne sajogna olyan nagyon.”

Mikor felesége, az egyetlen, akihez ez az élelmes, erélyes és gonosz ember mindig őszinte érzéssel ragaszkodott, akiben jobbik felét látta, meghalt, akkor fellázadt Sztupa Mihály, de ennek a lázadásnak már csak egy útja lehetett: el az emberek közül, beteljesíteni a végzetet, maga ellen fordítani azt az erőt, amivel még nemrég a világ ellen akart fordulni: „Isten! Isten! Még azt is sokallottad tőlem! Még őt is elvetted! Mit akarsz te éntőlem!

És ezzel otthagya a kesergő embereket és ment, barátságolt, maga sem tudta, merre és hová. Hová tűnt Kupec Mihály álmódott boldogsága?!” Ezzel ér véget a fejezet és ezzel a mondattal kezdődik a következő, amely Kupec gazdaságának virágzását és gyarapodását írja le a fiatalok, Ilus és Gergely kezén — és az állandóan visszatérő mondat: — „És mindennek Kupec Mihály nem tud örülni” — a sors erejét éreztetve, különös költőiséget ad az egyszerű prózának.

A fiatalok idilljével párhuzamos Kupec teljesen társadalom alatti, embertelen életének bemutatása: van a vidéken egy csárda, betyárok és egyéb „hibás” emberek tanyája. „És e gyanus hely most Kupec Mihálynak kedves mulató tanyája. Mikor naphosszanta a fölengedett nyirkos vidéket céltalanul bekalandozta, este ide tér be, nagy fáradtan és ha itt valamelyik bújdosó emberrel összetalálkozik, versenyt borozgat és dalol vele; vagy magában iszik csendesen, míg az álom meg nem lepi.” Kupec már amúgyis halott — az, hogy ezzel a tévúton járó életerővel megint feltámad benne a Pozsárék elleni bosszú, megpróbálja újra ellopni az árvák pénzét, ha közben elpusztúl és hulláját télen a befagyott ingoványban találják meg, már nem is lényeges tartozéka a regénynek.

Amilyen nagyszabású és hiteles a „negatív hős” tragikumának, szükségszerű bukásának a bemutatása, olyan halvány, vértelen a morális tanítást képviselő Pozsárék (különösen a férfiak), az öreg Galambos és a fiatal házaspár életének ábrázolása.

„A harmadik szomszéd” feltűnő rokonságot mutat Ottó Ludwig német író ugyancsak 1857-ben megjelent kisregényével (*Ég és föld között — Zwischen Himmel und Erde*; Német elbeszélés mesterei, 1957). Minden valószínűség szerint ez a mű adott indítást Szegefinek regénye megírására, és Ludwig tehetségének visszfénye csillan meg munkáján. Mindkét írónál két ellentétes típus harca áll a középpontban, hasonló a meseszövéjük (az alattomos merénylet, a titokzatos „rossz szellem” szerepe), sőt nem egyszer egybehangzanak prózájuk költői, ritmikus fordulatai. Szegefi népies regénye, tágabban a gazdag paraszt alakok efajta ábrázolása irodalomtörténeti helyének megállapítását segíti ez az analógia: Ludwigit a német irodalomtörténet, mint a polgárság belső válságának íróját tartja számon, aki realista és romantikus, ill. naturalista és romantikus eszközökkel él.

Szegefi története a reformkorban játszódik le, de a problema tipikusan 49 utáni. Később Tolnai Lajos regénye (*Urak*, 1872) már a Békák-korszakba helyezve dolgozza fel ugyanezt a kérdést hasonló alakokkal. Kupec Mihályhoz hasonló negatív hős Tolnai Lajos Bokrosnéja: büszke, dacos, féktelen, nem ismer korlátot a törtetésben. Ő is mániájának és téveszméinek rabja (menye, a papseány tette őt tönkre); az ő útja is végzetes, nincs rajta megállás, ha megpróbál megjavulni, valami félreértés mindig visszalöki; ő is szálnalmas, sőt tragikus bukásában: az utolsó percben sem akarja megadni magát. Hazatérését így kommentálja az író: „Oh! Ki láthat abba a szívbe, amelyet ütnek és mégis kacag; gyaláznak és mégis hízeleg: széttörték és mégis élni kíván, élni, ha mindjárt halálos ellenségének egy utolsó megvetett zúgában is? — Eredj, fordulj be szegény öreg asszony bátran... stb.” — és azt is kimondja, hogy Bokrosné szíve „kérges, de nem rossz szív...”. Úrhatnám, meg-

szédült, kegyetlen paraszt, de ereje, esze, tehetsége paraszti, és pályája nem vált el teljesen a parasztság többi részének útjától.

Tolnai is bemutatja a paraszti polgárosodás általa helyeselt útját — a fuvarozó, jeget gyártó és eladó Bokros András alakjában, aki szintén gyengébben megrajzolt, unalmasabb, mint a „negatív hős”.

A tragikus gazdag paraszt hősokeket megrajzoló művek legszembetűnőbb esztétikai sajátossága a szélsőséges, szenvedélyes lélekrajz. Romantikus lélekrajz ez, de nem a korabeli naív, idilli romantika értelmében, inkább a 40-es évek „vadromantikájára”, a *Vadon virágai* Jókaijára, a *Felhők és az Őrült* Petőfijére, Czakóra emlékeztet a belső életnek ez a fajta bemutatása. A vad, féktelen, lázadó, de egyben nem egyszer embertelen érzések ábrázolása, az ezeknek megfelelő hatalmas dikciók és belső monológok rokonságba hozzák ezeket a műveket a 40-es évek romantikájával, a XIX. századi realizmus előzményével, de a századvég, a XX. század naturalizmusával, a XX. századi realizmus előzményével is. Nemcsak a főhősök viselik magukon a romantika és a naturalizmus bélyegét: egy olyan különös, titokzatos figura, mint Puczér Csicsa (Szegfi: *A harmadik szomszéd*) szintén a romantika vagy a naturalizmus hagyományvilágából is kikerülhetett volna. A romantikához tartoznak ezek a regények a meseszövéis véletlenszerű, valószínűtlen elemeivel is (Pl. Varjú fia — Gyulai elbeszélésében — éppen annak a züllött diáknak a szüleinél talál menedéket, aki apja feleségének csapja a szelet. Vagy: egy beszélgetés akaratlan kihallgatásának jelentős szerepe van Szegfinél stb.). A naturalizmushoz kapcsolódnak azzal az aprólékos részletezéssel, amivel a környezetet megrajzolják (pl. Varjú házának, vagy a Temető utcának leírása Gyulainál), vagy amivel rít, visszataszító jelenségeknél időznek (a részeges szürszabó útja végig a Temető utcán, sebesülése, Varjú betegsége Gyulainál; vagy: Kupec teljesen elvadult, züllött életmódja az utolsó periódusban Szegfinél). Ebben a kettős rokonságban, ebben az összekötő szerepben egyfelől romantika, másfelől naturalizmus között kell keresni ezeknek a műveknek irodalomtörténeti jelentőségét; az öreg molnár, Varjú István, Kupec Mihály mintha ősei lennének Móricz Tíri Danijának, s azoknak a dzsentri figuráinak, akik erejükkel már csak önmagukat tudták elpusztítani.